

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний педагогічний університет імені
Володимира Гнатюка

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Кваліфікаційна робота
на тему:
«КОЗАЦЬКА ЕПОХА В НАУКОВО-ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ
ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА»

Спеціальність:
014.03 Середня освіта (Історія та правознавство)

Здобувача першого бакалаврського
рівня освіти, групи СОП-44

Ігора КОГУТА

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

доктор історичних наук, професор

Іван КУЦІЙ

РЕЦЕНЗЕНТ:

кандидат історичних наук, доцент

Юрій ДРЕВНІЦЬКИЙ

Тернопіль – 2026

АНОТАЦІЯ

Когут І. Козацька епоха в науково-історичній спадщині Володимира Антоновича: кваліфікаційна робота. Тернопіль, 2026. 51 с.

У даній роботі комплексно досліджено внесок Володимира Антоновича в вивчення проблем історії українського козацтва. Охарактеризовано основні тенденції й особливості становлення національної історичної науки зазначеного періоду. Заповнено окремі фактологічні прогалини в інтерпретації наукової спадщини Антоновича. На прикладі поглядів Антоновича показати роль козацької доби в обґрунтуванні цілісної концепції історії України. Визначено внесок Антоновича в поглиблення фактологічного вивчення українського козацтва. З'ясовано роль Антоновича як одного з творців національно-демократичної концепції історії українського козацтва. Проаналізовано ключові тези в інтерпретації В. Антоновичем конкретних питань козацького минулого. Визначено вплив історичних праць Антоновича на процес вивчення історії козацтва в українській історіографії.

У дослідженні доведено ключову роль В. Антоновича як одного з фундаторів національно-демократичної концепції української історії. Досліджено періодизаційну схему вченого, у якій «Козаччина» виділена як окремий, четвертий період, що охоплює час від виникнення козацтва до ліквідації Гетьманщини. Особливу увагу приділено теорії походження козацтва, яку вчений виводив із системи громадських стосунків на основі «теорії зворотного руху станів». Всупереч тогочасним російським та польським історичним стереотипам, які називали козаків «збродом розбійників», В. Антонович доводив, що козацтво було органічною частиною українського народу, яка зберегла давньоруські вікові та общинні традиції. У дослідженні розглянуто погляди історика на козацько-польські війни XVII ст., де часи П. Сагайдачного визначено як переломний момент – перетворення козацької справи зі станової на загальнонародну. Також висвітлено концепцію епохи «Руїни» та гайдамацьких рухів XVIII ст. у світлі соціально-політичних ідей вченого.

Ключові слова: Володимир Антонович, історіографія, концепція, джерела, козацтво, літопис.

SUMMARY

Kohut I. The Cossack Era in the Scientific and Historical Heritage of Volodymyr Antonovych: Qualification Paper. Ternopil, 2026. 51 p.

The paper provides a comprehensive study of Volodymyr Antonovych's contribution to the research of Ukrainian Cossack history. The main trends and features of the formation of national historical science during the specified period are characterized. Specific factual gaps in the interpretation of Antonovych's scientific heritage have been addressed. Using Antonovych's views as an example, the role of the Cossack era in substantiating a holistic concept of Ukrainian history is demonstrated. Antonovych's contribution to deepening the factual study of the Ukrainian Cossacks is determined. His role as one of the creators of the national-democratic concept of Ukrainian Cossack history is clarified. Key theses in V. Antonovych's interpretation of specific issues regarding the Cossack past are analyzed. The influence of Antonovych's historical works on the process of studying Cossack history in Ukrainian historiography is identified.

The study proves the key role of V. Antonovych as one of the founders of the national-democratic concept of Ukrainian history. The scholar's periodization scheme is explored, in which the "Cossack Era" (Kozachchyna) is highlighted as a distinct fourth period, spanning from the emergence of the Cossacks to the liquidation of the Hetmanate. Particular attention is paid to the theory of the origin of the Cossacks, which the scholar derived from the system of social relations based on the "theory of the reverse movement of estates." Contrary to the Russian and Polish historical stereotypes of the time, which labeled the Cossacks as a "mob of robbers," V. Antonovych proved that the Cossacks were an organic part of the Ukrainian people who preserved ancient Rus' "viche" (popular assembly) and communal traditions. The study examines the historian's views on the Cossack-Polish wars of the 17th century, where the era of P. Sahaidachnyi is defined as a turning point — the transformation of the Cossack cause from a class-based movement into a nationwide one. The concept of the "Ruined" era (The Ruin) and the Haidamak movements of the 18th century are also highlighted in the light of the scholar's socio-political ideas.

Keywords: Volodymyr Antonovych, historiography, concept, sources, Cossacks, chronicle.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Історіографія проблеми.....	8
1.2. Джерельна база дослідження.....	10
РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ «КОЗАЦЬКОЇ ЕПОХИ» У ПЕРІОДИЗАЦІЙНІЙ СХЕМІ В.АНТОНОВИЧА.....	12
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ В.АНТОНОВИЧА.....	16
РОЗДІЛ 4. КОЗАЦЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІЙНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ТА СЕРЕДИНИ XVII СТ. У НАУКОВІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В.АНТОНОВИЧА	22
РОЗДІЛ 5. ЕПОХА «РУЇНИ» В ІСТОРИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ В.АНТОНОВИЧА.....	30
РОЗДІЛ 6. КОЗАЦЬКІ ТА ГАЙДАМАЦЬКІ РУХИ XVIII СТ. В ІСТРИЧНИХ ПРАЦЯХ В.АНТОНОВИЧА.....	37
ВИСНОВКИ.....	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	47

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Друга половина XIX – поч. XX ст. становить вирішальний період у процесі розвитку української історіографії. Цей період вітчизняного інтелектуального життя характеризується інтенсивним поєднанням проблем громадсько-політичного й національного розвитку, формуванням елементів національної свідомості. Звернення до минулого часів козацької епохи з метою осмислення сучасного стану української нації вимагають усвідомлення тієї ролі, яку відіграли історики у становленні національної свідомості і виробленні провідних ідей українського руху. Сьогодні спостерігаємо сталий інтерес до української історіографії з боку як науковців, так і широкого читацького загалу. Вивчення персоналій необхідне для проникнення в суть історичних концепцій, всебічної оцінки ролі й місця конкретних істориків у розвитку знань, для з'ясування міри їх впливу на подальшу еволюцію різних напрямів і відтворення картини загального процесу розвитку національної історичної науки.

У цьому контексті особливо важливою є постать одного з провідних ідеологів і діячів національного руху, видатного вченого – Володимира Антоновича, творчість якого являє цілий етап в еволюції української історичної думки. На сучасному етапі спадщина історика переживає своєрідне відродження, свідченням чого є перевидання його праць, а також поява ряду досліджень різних аспектів життя, громадсько-політичної і наукової діяльності вченого. Склалися передумови для більш детального аналізу науково-історичної спадщини вченого, у якій центральне місце належить козацькій епосі національної історії та феномену козацтва. , насамперед в осмисленні історичної концепції Антоновича, визначення її місця в еволюції національної історіографії.

Не зважаючи на значну увагу до наукового доробку Антоновича, його концепція історії козацтва й місце вченого у вивченні козацької історії окреслені частково або схематично. Як правило, панують стереотипні оцінки,

що базуються на використанні найбільш відомих праць вченого. Все це дає підставу стверджувати думку, що спадщина одного з творців національної концепції в Україні ще не є вичерпана і вимагає подальшого та більш детальнішого вивчення.

Ці обставини зумовили вибір теми нашого дослідження.

Об'єктом дослідження науково-історичні та публіцистичні праці Володимира Антоновича, присвячені історії українського козацтва.

Предметом дослідження є осмислення та інтерпретація Володимиром Антоновичем концептуальних проблем з історії козацтва, бачення ним цілісної схеми історії України козацької епохи.

Хронологічні рамки роботи охоплюють 1860 – 1908 рр., й визначаються періодом активної дослідницької діяльності Антоновича.

Мета роботи полягає в комплексному дослідженні внеску Володимира Антоновича в дослідження проблем історії українського козацтва.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі конкретні дослідницькі завдання:

- охарактеризувати основні тенденції й особливості становлення національної історичної науки зазначеного періоду.
- заповнити окремі фактологічні прогалини в інтерпретації наукової спадщини Антоновича.
- на прикладі поглядів Антоновича показати роль козацької доби в обґрунтуванні цілісної концепції історії України.
- визначити внесок Антоновича в поглиблення фактологічного вивчення українського козацтва.
- з'ясувати роль Антоновича як одного з творців національно-демократичної концепції історії українського козацтва.
- проаналізувати ключові тези в інтерпретації В. Антоновичем конкретних питань козацького минулого.
- визначити вплив історичних праць Антоновича на процес вивчення

історії козацтва в українській історіографії.

- проаналізувати ідейно-політичні й методологічні позиції Антоновича в осмисленні феномену козацтва.
- цілісно окреслити місце та роль Антоновича у вивченні козацької доби української історії.

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму та об'єктивності а також міждисциплінарний підхід. У процесі роботи важливу роль відіграв біографічний принцип, що передбачає дослідження історичних явищ і процесів крізь призму життя та творчості окремої особистості. У роботі використано спеціальні методи історичного дослідження – класифікаційний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний. Враховані також існуючі традиційні підходи щодо вивчення історіографічного вивчення наукової діяльності та творчого доробку як самого В.Антоновича так і інших українських істориків.

Наукова новизна нашого дослідження полягає насамперед у тому, що ми вперше цілісно дослідили історичні погляди В.Антоновича щодо українського козацтва. Попри наявність численних праць, присвячених вивченню різноманітних аспектів діяльності цього вченого, нами вперше в рамках окремої праці цілісно й системно досліджено саме концептуальні погляди й проаналізовано його інтерпретації конкретних питань з історії козащини.

Практичне значення роботи полягає в тому що її результати можуть використовуватися при підготовці загальних та спеціальних курсів з історії, історіографії, у вузівській діяльності при опрацюванні лекційних курсів.

Структура роботи обумовлена специфікою історіографічного дослідження та метою і завданнями опрацювання теми. Робота складається зі вступу, 6 розділів, висновків, списку джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Праці Володимира Антоновича з української історії привернули увагу ще своїх сучасників і стали об'єктом науково-історичного аналізу декільком вчених пізніших часів. Діяльність Антоновича в Київській комісії для розбору давніх актів і його публікації з історії України мали відгуки серед багатьох тогочасних істориків – М.Драгоманова, М.Грушевського, Д.Багалія та ін. Всі інтерпретатори праць Антоновича зазначають новизну джерельної бази, глибоке розуміння предмету досліджень, постановку і широту піднятих ним проблем, майстерність у групуванні історичних фактів. Навіть відверті недруги українського історика змушені визнати його науковий талант та послідовність у відстоюванні своїх наукових положень і принципів.

Світова війна і політичні змагання українців за національну незалежність на певний час призупинили популяризацію наукової спадщини Антоновича. З початку 90-х років минулого століття, у зв'язку з проголошенням української незалежності, відбуваються кардинальні зміни в стереотипах оцінок культурно-національних діячів минулого. В свою чергу і Антонович попадає в розряд істориків, творчість яких стає об'єктом популяризації. Відповідно змінюється характер інтерпретації його ідейно-наукової концепції української історії. Вперше новий підхід до творчості Антоновича намітився в історико-популяризаторському есе М.Брайчевського “Європеець рідної історії” на сторінках журналу “Україна” за 1989 рік. Не зважаючи на характер публікації, що ставила на меті привернути увагу широкого читачького загалу до праць Антоновича, Брайчевський виказав ряд цікавих думок відносно його наукової діяльності. Принципово нові підходи до аналізу творчості Антоновича намітилися і в постановчій статті В.Смолія і М.Рички “Антонович як історик українського козацтва”. Автори відкинули традиційну тезу про ідеалізацію Антоновичем українського козацтва, зазначивши, що він, навпаки, спостерігав його історію на широкому історичному тлі.

З'являється ряд різнопланових публікацій відносно наукової діяльності Антоновича. Популяризації Антоновича як історика в значній мірі сприяло видання "Бесід про часи козацькі на Україні" і, особливо, поява за редакцією В.Ульяновського вибраних історичних і публіцистичних творів Антоновича. Аналіз історіографічної літератури останніх років указує на сталу тенденцію до подальшого вивчення і використання творчості Антоновича. Доцільно вказати на працю В.Ульяновського і В.Короткого "Володимир Антонович. Образ на тлі епохи". За кількістю нових джерел, насамперед архівного походження, вона вигідно виділяється в історичній літературі і стоїть на порядок вище від першого узагальнюючого дослідження творчості Антоновича, зробленого Д.Дорошенком, яке було збудовано переважно на раніше опублікованих і добре відомих матеріалах. На основі зібраних відомостей автори дали найбільш повний біографічний нарис Антоновича через призму "самоаналізу та офіціозу". У дослідженні окреслені також головні риси наукової діяльності Антоновича, але не доведений до логічного завершення насамперед аналіз історичної концепції, і не досить чітко показана роль Антоновича в еволюції історичної науки України XIX століття.

За останні роки в Україні захищено декілька дисертацій, присвячених дослідженню постаті В.Антоновича. Дві з них розкривають внесок вченого в українську історіографію. Так, О.Василук дослідив археографічні аспекти діяльності вченого. О. Кіян дослідив внесок В. Антоновича у становлення Київської історичної школи.

Не зважаючи на постійну увагу до наукового доробку Антоновича, його концепція історії козацтва окреслені лише частково або схематично. Як правило, панують стереотипні оцінки, збудовані на використанні окремих, традиційних джерел. Все це дає підставу стверджувати думку, що спадщина одного з основних дослідників козащини в Україні ще далеко не вичерпана і вимагає постановки як нових проблем, так і більш прискіпливого аналізу.

1.2. Джерельна база дослідження

Характер нашої роботи поставив на головне місце джерела історіографічного характеру. Під історіографічним джерелом розуміється специфічна група свідчень, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком даного процесу [67, с. 37]. Це узагальнюючі історичні дослідження, статті, монографії, рецензії, критичні огляди, а також мемуари, щоденники, автобіографії, приватне та ділове листування, офіційні, ділові документи.

Першим комплексом джерел, які мають особливе значення для реконструкції поглядів Антоновича на козацтво, є спеціальні друковані твори, що власне і складають “конкретний текст” нашої проблеми. У цьому контексті варто зазначити, насамперед, вступні розвідки Антоновича до “Архива Юго-Западной России” 60-х років XIX століття, які, на наш погляд, дають найбільш повну уявлення про характер методології і дослідницьких принципів вченого, вироблених в ранній, “романтичний період” його творчості. На перше місце серед них поставлено “Содержание актов о казаках” (1500–1648), “Содержание актов об околичной шляхте” (1867) та “Содержание актов о городах” (1869). У поєднанні, вони дають досить повну уяву про розуміння Антоновичем змісту українського історичного процесу періоду середньовіччя та відношення до проблеми генезису козацтва в умовах полонізації вищих верств українського суспільства. Варто також зазначити, що акти про козаків хронологічно охоплюють два проміжки часу (1500–1648) і (1679–1716pp.), важливі насамперед постановкою теорії походження українського козацтва, яка є не лише найбільш повним виразом і уособленням романтичної візії молодого Антоновича.

Ключове значення для нашого дослідження мають спеціалізовані тематичні розвідки Антоновича, зокрема, неавторизований нарис “Происхождение запорожского казачества”, опублікований в “Киевской старине” за 1884 рік, а також історико-філософський нарис “Бесіди про часи

козацькі на Україні” (1897).

Не менш важливою є магістерська дисертація “Останні часи козацтва на правій стороні Дніпра” (1870), основою якої стали зібрання актів про козацтво (1679–1716 pp.), по суті поглиблює попередні оцінки цього явища як громадсько-політичної організації через призму інтерпретації соціального процесу в Україні [21, с. 252–371].

Серед друківаних джерел, що доповнюють погляди вченого на козацтво, варто виділити комплекс публікацій з історії соціальних взаємин. На перше місце тут варто поставити найбільш ретельно опрацьовану Антоновичем розвідку про міщанство (1869), що на основі розлогого впровадження актового матеріалу (1432–1708 pp.) дає загальну характеристику політичного й економічного становища міського населення Литви, Польщі та України. У даному контексті варто відмітити також “Нарис про київських вїтїв Ходиків XVI–XVII ст.”.

Важливим джерелом, для реконструкції поглядів Антоновича на козацтво, є також розвідка вченого про релігійно-церковні відносини, які виступають не лише у формі певних політико-культурних, але й загальнонаціональних інтересів та прагнень. На наш погляд, тут варто виділити дві, найбільш принципові, розвідки. Перша з ний вийшла 1866 року з нагоди полеміки між Київською Археографічною комісією і поляками, містила в собі нарис відносин польської держави до православ'я [21, с. 458–469]. Друга – про стан православної церкви в Україні від половини XVII до кінця XVIII ст. ставить за мету проаналізувати польську урядову політику від часу поділу українських земель в 1667 році [24, с. 1–99].

Отже, для нашої роботи ми залучаємо досить широку джерельну базу, яка складається з історіографічних першоджерел.

РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ «КОЗАЦЬКОЇ ЕПОХИ» У ПЕРІОДИЗАЦІЙНІЙ СХЕМІ В.АНТОНОВИЧА

Антонович не залишив після себе єдиної синтезуючої праці з української історії, але те, що він, як ніхто з попередників на ниві національної історіографії, розумів необхідність її створення, не викликає особливого сумніву. Власне, все своє наукове життя Антонович цілеспрямовано йшов до розв'язання цього завдання, вичікуючи слушної нагоди, коли рівень здобутків української історичної науки, з одного боку, і більш сприятливі для українства політичні обставини, з іншого, дали б можливість розв'язати це архіважливе для національної справи питання. На жаль, час такий настав тоді, коли престарілий і важко хворий Антонович вже фізично не міг виконати той величезний обсяг роботи, який обумовлює творення національної історичної концепції, і він залишив після себе лише своє бачення української історії у формі провідних ідей та загальної структури історичного процесу. Все це розпорошено по різних публікаціях, лекційних курсах і на перший погляд видається хаотичним, але, прилаштувавши провідні думки Антоновича стосовно національної історії до тематики досліджень, системи фактологічної констатації і національних напрямів загального синтезу, можна без упереджень зробити висновок про вияв виразного і продуманого підходу до даної проблеми.

Згідно Антоновичу, український історичний процес має кілька чітко виражених хронологічно періодів історичного розвитку. Перший з них, названий Антоновичем “Передісторія”, охоплює найдавніші часи і доведений хронологічно до X століття. У ньому мають бути відтворені історико-географічні, етнографічні, антропологічні чинники та з'ясовано ранньоісторичний спектр історії України. На думку Антоновича, цей перший період, пов'язаний не лише із слов'янським елементом, міг бути збудованим на цивілізаційній основі, оскільки маса народів, у тому числі тюрського

походження, є складниками українського етногенезу.

Другий період національної історії, якому Антонович дав назву “Київсько-Полуднева Русь”, має виразний поділ на дві частини: “Київська держава” і “Удільно-Полуднева Русь”. У ньому, на думку історика, має бути простежено процес складання давньоруської держави, прерогативи центральної влади, відношення до сусідів, внутрішній громадський лад і культура. Причому, окреслюючи хронологічно цей період, який охоплює X–XII століття, Антонович робить акцент не на давньоруській державі, а на так званому «удільно-вічовому» періоді, виділяючи історію Галицько-Волинської землі в зв’язку з першими чіткими, на його думку, проявами української ідентичності. Саме в цей час в історії викристалізовується поява української народності, як осібного і самоусвідомленого етносу [25, с.67].

Третій період історії України, згідно Антоновичу, є “литовсько-польський” і хронологічно сягає 1362–1648 років. Це один з найважливіших етапів українського історичного процесу, оскільки він привів до завершення національної диференціації і поновив чітку межу між Україною та Московщиною-Росією [25, с.68].

Четвертий період, “Козаччина”, сягає ліквідації Гетьманщини і впровадження кріпацтва на лівобережній Україні. З XIX століття розпочинається заключний, п’ятий етап у періодизації Антоновича української історії, який хоч і має назву політичного гатунку “Україна під російським і австрійським урядом”, все-таки, як свідчать записи історика, більш пов’язаний з національно-культурним відродженням в українських землях [25, с.69].

Наведена періодизація національної історії Антоновича не є чітко окресленою і науково обґрунтованою, оскільки ним опрацьовано лише два періоди: польсько-литовський та козацький, але вона засвідчує певну магістраль, схему майбутнього синтезу історичних досліджень, у тій мірі, як це уявлялось вченому наприкінці своєї наукової діяльності. У ній досить

виразно відбилися похідні теоретичні позиції Антоновича на проблему «тяглості» історії українського народу.

XIX століття Антонович не досліджував, але своє розуміння історичного розвитку він виразно виявив у безпосередній громадській діяльності, у своєму українському демократизмі, який він так різко протиставив польським аристократичним тенденціям. Увесь свій досвід історика-дослідника, свій історичний світогляд Антонович обернув на те, щоб осудити і в минулому, і в сучасному польську шляхту в Україні. Його документальна розвідка “Об околичной шляхте” покликана не лише доказати українське походження шляхти Правобережжя, але й декларує потребу її єднання з простим народом. “Можно предположить, – пише Антонович, – что она послужит при содействии образования, богатым рассадником, из которого выйдут многочисленные труженики в деле восстановления в крае полной русской общественной жизни...” [8, с. 62]. У зв’язку з цим XIX століття вбачалось Антоновичу, як час для створення активної групи української інтелігенції, що, спираючись на селянство, переборе шляхетські традиції і вкаже нові, демократичні форми суспільного життя. Перемога українства над польщизмом, демократизму над шляхетськими пережитками здавались Антоновичу поступальними вимогами культури і цивілізаційного поступу в майбутнє українського народу.

У концепції Антоновича майже зовсім відсутній аспект українсько-російських історичних взаємин. Він лише зазначає провідну ідею російського народу, пронизану абсолютизмом як таку, що протирічить з українським громадським демократизмом. Але не деталізує її в рамках наукових спостережень. Причину такого явища правдоподібно пояснює М.Грушевський, який вважав, що цьому сприяв як характер історичного матеріалу, на якому Антонович будував свої розвідки, так і тих обставинах політичного життя, на які йому доводилося постійно зважати. “Серед них, – констатує Грушевський, – щира оцінка українсько-російських відносин могла

потягнути за собою наслідки не зовсім академічні, а оцінка ця не могла бути прихильною, оскільки московська централістична, нівеляційна політика була глибоко противна Антоновичу, ще більше, ніж Костомарову, якому великоруське життя було ближче по його уродженню і вихованню, тим часом як Антоновичу воно було зовсім чуже. Не тільки чисто народний побут великоруський, а й російське культурне життя, література зісталися йому чужими, як се не дивно в людині, що писала виключно майже по-російськи і все життя працювала не так званім “общероссийском” ґрунті” [37, с. 12].

Заслугою Антоновича є розмежування української і польської історії. Саме цим викликана його активна участь у польсько-українській науковій дискусії, яка точилась протягом другої половини XIX ст. на сторінках журнальної періодики. Поляку за походженням, Антоновичу вистачило мужності не лише відмовитись від польських історичних стереотипів, але й піддати їх гострій критиці, наперед знаючи, який резонанс вона може мати в тогочасній польській науковій і громадській думці. Безперечно, що спонукальним мотивом його виступів полемічного характеру було прагнення до наукової об’єктивності і через правдиву історію польсько-українських взаємин – до зближення двох слов’янських народів.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ В.АНТОНОВИЧА

Питання про походження українського козацтва було одним із ключових у науковій діяльності Володимира Антоновича. У другій половині XIX століття навколо цієї проблеми точилися гострі дискусії між представниками різних історичних шкіл. Антонович, спираючись на величезний масив архівних джерел, запропонував власну концепцію виникнення козацтва, яка стала фундаментальною для української народницької історіографії та дозволила спростувати низку імперських і польських міфів. До Антоновича в науці панували дві основні теорії, які вчений піддав рішучій критиці: хозарська (тюркська) теорія: припускала, що козаки є нащадками кочових племен (хозарів, чорних клобуків тощо), які асимілювалися. Антонович доводив, що козацтво за своєю культурою, мовою та релігією було суто слов'янським, руським явищем; теорія «бродяжництва»: польські та російські історики часто зображували перших козаків як випадкові групи розбійників або втікачів від закону. Антонович натомість стверджував, що козакування було органічною формою життя місцевого населення прикордоння, а не результатом кримінальних процесів.

Центральним елементом поглядів Антоновича на виникнення козацтва є його оригінальна теорія соціального походження. Він розглядав появу козацтва як реакцію українського общинного устрою на зовнішній тиск. Згідно з Антоновичем, козацтво виникло внаслідок «зворотного руху» представників різних станів (бояр, міщан, селян) у степ. Коли офіційна держава (Литва, а згодом Польща) виявилася нездатною захистити південні кордони від татарських набігів, активна частина населення взяла справу оборони у власні руки. Таким чином, козацтво постало як самоорганізована збройна сила народу, що діяла на засадах прямого демократизму.

Антонович першим детально проаналізував економічне підґрунтя виникнення козацтва. Він вказував на роль «уходів» – промислових експедицій населення Київщини та Брацлавщини в степ для полювання, рибальства та збору меду. Постійна загроза з боку кочівників змушувала цих «уходників» озброюватися. Поступово сезонні промисли перетворилися на постійне перебування в степу, а самі промисловці – на воїнів. Антонович наголошував, що господарське освоєння Дикого Поля передувало воєнному, що свідчить про глибоке коріння козацтва в місцевому ґрунті.

У концепції Антоновича виникнення козацтва було не «новацією» XVI століття, а відновленням давніх вічових традицій Київської Русі. Він проводив пряму лінію від давньоруських громадських інституцій до козацького самоврядування. Вчений стверджував, що козацька республіка стала формою збереження національної ідентичності в умовах, коли українська аристократія (шляхта) полонізувалася. Виникнення козацтва, за Антоновичем, – це момент народження нової політичної нації, де право на участь у житті громади здобувалося не походженням, а особистою мужністю та служінням народу.

Аналізуючи ранній період історії козацтва, Антонович виділяв трансформацію від дрібних ватаг до потужної організації – Запорозької Січі. Він доводив, що Січ виникла не як випадкове укріплення, а як політичний та ідеологічний центр, що структурував стихійний народний рух. Виникнення козацтва вчений пов'язував із пробудженням народної енергії, яка шукала виходу у створенні власної, справедливої суспільної моделі, протилежної польській кріпосницькій системі.

Володимир Антонович виводив появу українського козацтва виходячи із системи громадських стосунків на Україні. На думку вченого, передумови для утворення українського козацтва з'явилися в другій половині XV століття. Після приєднання Поділля (1434 р.) і Волині (1454 р.) до Польщі в соціально-економічній сфері українських земель відбулись певні зміни, які порушили нормативи суспільного життя, що склалися в литовсько-руські часи.

Розпочався процес, який Антонович сформулював у так званій теорії “обратного движения сословий”. Суть її зводилася до того, що місцева знать, побачивши переваги для себе польського суспільного устрою, розпочинає переселятися в ті місця, де їм давалися широкі права і привілеї; це було краще, ніж залишатися в небезпечних придніпровських землях. Навпаки, просте населення, тікаючи від посилення експлуатації, властивої польській економічній системі, розпочинає рух на південь. Цьому руху сприяє географічний фактор – багатство і родючість південних земель, великий притік населення привів до пожвавлення громадського життя, оскільки він підсилив старі общини чисельно і сприяв появі нових. “Уже в XV веке, – констатує Антонович, – на степных и пустынных землях строятся села. Потом правительство сводит с ними счеты, требуя военной службы, но не беспокоит их до конца XVI века. Это эмигранты, которым плохо жилось на родине вследствие перехода земель в руки крупных собственников. Таким образом организуются казацкие общины. Как разделили они землю, как эксплуатировали – неизвестно; можно предположить, что она была общинной, так как земли было много” [26, с.18].

Зовнішньополітичний, татарський фактор, роль якого різко зросла з появою агресивного кримського ханства, сприяв воєнізації мирних землеробських общин, що стали прообразом організаційного оформлення українського козацтва. На вплив татарського фактору вказує, вважає Антонович, і саме слово “козак”, що перейшло “от татар, в смысле свободного военного сословия” [26, с.12]. Оборонні заходи общини співпали з інтересами представників місцевого управління – старост українських замків. Ці старости “берут на себя инициативу в деле организации крупной военной силы из народонаселения, поставленного, из-за экономических своих выгод, в необходимость самозащиты. Старосты эти относятся к пришлому и все более и более умножающемуся народонаселению как к единственному средству защитити свои поветы, охранить свои замки и восстановить русскую

колонізацію в подведомственных им округах” [22, с.17]. При майже повній відсутності в краї земян, що звично складали кістяк земельного військового ополчення в Литовсько-руській державі, і малочисельності бояр та міщан в українських замках з’явилась потреба в категорії військових людей, яка поступово і формується із вільних людей, що шукають занять і осілості. "Не маючи в своєму розпорядженні дворянської воєнної сили - пише Антонович, - місцеві старостам запропонували озброєтись общинами, і таким чином необхідність, яку відчувало керівництво в общинах на півдні, сприяла їх збереженню. Общини, залишені нерозкладаними, і були козацькими" [22, с.14]. Таким чином, згідно Антоновичу, вже в кінці XV століття на терені України з’являється не властивий соціальній структурі польсько-литовської держави новий стан, з еволюцією якого пов’язана подальша історія українського народу.

У питанні визначення станової належності козацтва Антонович повністю заперечує тезу російської державницької історіографії (Соловйов та ін.), згідно якої козаки “не составляли сословия, принадлежащего к отдельной народности, а представляли собой сброд бродяг” [20, с.87]. Така думка, вважає Антонович, "грішить тим, що тут гіпотеза була видана за безсумнівний факт. Якщо ми звернемо увагу на етнографічні карти козацтва, то побачим, що поміж козаків не було різниці ні у вірі, ні у традиціях, навпаки, у них ми зустрічаєм цілком сформований цикл етнографічного побуту, політичних і громадських розумінь, притаманних всьому південноросійському народу, що є доказом того, що козаки не зброд, що належить до різних народностей і громадських елементів" [20, с.94]. Протистоячи російській історичній традиції, Антонович не поділяє також і погляди польських істориків, які "з фальшивого патріотизму намагаються завжди очистити польське керівництво, представляючи його невинним в усіх козацьких повстаннях і ведучи коріння цих повстань в розбещеність і дурний інстинкт козаків. Тому вони доказують,

що козаки не окремий народ, і не стан, а це просто сброд всяких втікачів-розбійників, і що польське керівництво було повністю праве, угамовуючи і обмежуючи їх свободу " [20, с.118].

Всупереч російсько-польській історіографічній концепції, Антонович підкреслює риси давньоукраїнської суспільно-історичної традиції, яка має свій повний вираз в історії козацтва. “Стосовно особливостей етнографічних елементів”, - пише він, - які вплинули на склад південноруського козацтва, то потрібно сказати, що ці елементи коренились глибоко в південнозахідних російських слов'ян, сходили до віддалених переказами Київської Русі з її общинним початком, вічем і іншими основами колишнього суспільного устрою. Полки на Україні, курені в Запоріжжі, раді військові - це такі форми суспільних відносин, які могли виникнути в південноросійському козацтві саме шляхом повернення до переказів вічовий і общинної Стародавньої Русі - шляхом виявлення і здійснення затаїних в душі народу його заповітних ідеалів” [26, с.63].

Найбільш близько підійшла до організаційних принципів староруського життя запорізька община, яка без суттєвого стороннього впливу зуміла виробити устрій, що, повністю відбиваючи ідеали і прагнення українського народу, забезпечив її тривале існування в екстремальних умовах воєнного життя.

В організації Запоріжжя, – констатує Антонович, – відбилася система старого, російського віче. Правда, ця вічова система відрізнялося трішки від староруської. Громада була військова і осілі інтереси не були взяті до уваги, громада потребувала диктаторської влади вождя, - і, дійсно, запорожці дивним чином зуміли поширити вічові інстинкти маси з необхідністю диктаторської військової влади [26, с.75]. Саме наявність у запорізькій громаді демократичних староруських "начал", вважає Антонович, і забезпечили їй "величезний моральний вплив на населення".

Погляд Антоновича на козацтво, як на озброєну общину, організаційні

витоки якої виходять з давньоруської стихії, справив суттєвий вплив на тогочасну історіографію. Осмислення істориком козацтва не лише як специфічного, але й зв'язуючого явища, місток між староруським життям і новим українським, засвідчували континуїтет у соціально-політичній еволюції українського народу. По суті це була перша синтезуюча концепція з проблеми, збудована на певній історіософсько-національній основі і широкому узагальненні соціально-економічних фактів, екстрапольована на подальший перебіг української історії [26, с.93].

Таким чином, у науковій спадщині Володимира Антоновича проблема виникнення козацтва отримала ґрунтовне соціологічне пояснення. Він перетворив козаків із «героїчних розбійників» на органічний продукт еволюції українського народу. Концепція Антоновича дозволила розглядати генезис козацтва як акт національної самооборони та вияв демократичного духу українців. Погляди вченого стали міцним фундаментом для подальших досліджень, заклавши основу для розуміння козацтва як головного суб'єкта української історії раннього модерного часу.

РОЗДІЛ 4. КОЗАЦЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІЙНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ТА СЕРЕДИНИ XVII СТ. У НАУКОВІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В.АНТОНОВИЧА

Козацько-польське протистояння першої половини та середини XVII століття Володимир Антонович вважав центральним вузлом української історії. У своїх дослідженнях вчений прагнув відійти від вузького військово-політичного опису подій, фокусуючись натомість на глибинних соціальних та ідеологічних причинах конфліктів. Для Антоновича ці війни не були випадковими повстаннями, а являли собою масштабне зіткнення двох принципово різних цивілізаційних моделей: польської шляхетської аристократії та українського демократичного общинного ладу.

Аналізуючи першу половину XVII ст. (до 1648 року), Антонович наголошував, що головною причиною війн була нестерпна суперечність між «державним законом» Речі Посполитої та «природним правом» українського народу. Вчений виділяв три напрями польської експансії, що провокували козацький опір: економічний – закріпачення селян та насадження фільваркової системи на козацьких землях; політичний – намагання Речі Посполитої обмежити козацький реєстр та ліквідувати самоврядні права козацтва; релігійний – наступ католицизму та унії, що сприймався масами як зазіхання на їхню духовну ідентичність.

Особливу увагу Антонович приділяв постаті Петра Сагайдачного. На думку вченого, саме за часів Сагайдачного козацькі війни змінили свій характер: із суто станового (за права козацтва) вони перетворилися на загальнонародні. Антонович доводив, що Сагайдачний першим поєднав військову силу козацтва з інтелектуальним потенціалом київського міщанства та духовенства. Це перетворило козацьке військо на захисника всієї української нації. У концепції Антоновича цей період був «підготовчою школою» перед великим вибухом середини століття.

Серію повстань Жмайла, Федоровича, Сулими, Павлюка та Острянина Антонович розглядав як безперервний процес зростання національної свідомості. Він критикував польську сторону за короткозору політику «золотого спокою» (1638–1648), наголошуючи, що тиша була лише ілюзорною. Історик акцентував на тому, що кожна поразка козаків лише поглиблювала ненависть до іноземного панування і змушувала народ шукати радикальніших лідерів. Він підкреслював, що польська держава сама підштовхувала Україну до повного розриву, відмовляючись від будь-яких компромісів із «низовим» народом.

Висвітлюючи події середини XVII ст. (Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького), Антонович акцентував на її стихійному, народному характері. Він вважав Хмельницького геніальним організатором, який зумів надати народному гніву організованої форми. Проте, як народник, Антонович прискіпливо стежив за тим, як у ході війни почала формуватися нова козацька еліта. Він зауважував, що козацько-польські війни мали трагічний наслідок: вони призвели до мілітаризації українського суспільства. Вчений наголошував, що Хмельницький діяв у межах можливого, але вимушений був іти на дипломатичні комбінації (як-от Переяславська рада), які згодом стали початком нової залежності.

Для Антоновича ці війни були боротьбою за «свободу сумління» та «справедливий суспільний лад». Він доводив, що українці в цій боротьбі відстоювали прогресивнішу на той час демократичну модель, тоді як Польща представляла віджилий олігархічний устрій. Він спростовував польську тезу про те, що козаки були лише «бунтівниками». Антонович аргументував, що козацьке військо було регулярною національною силою, а кожна війна супроводжувалася висуненням чітких державотворчих програм.

Антонович схильний вважати, що перші народні рухи, які він ототожнює з виступами козацтва, носять виключно становий характер і позбавлені будь-якого національного підґрунтя. До часів Сагайдачного він не спостерігає

ніяких дій в історії українського козацтва, які б засвідчували хоч деякі національні мотиви. «Взагалі, - констатує історик, - час Сагайдачного становить перелом в історії козацтва. Козацтво в його час утворилося зі справи станового в загальнонародну справу. До нього, якщо піднімалися козацькі повстання, то вони мали значення станової чвари. Тепер Сагайдачний поставив справу інакше, - він є захисником інтересів народних» [14, с.26]. З цієї доби боротьба стає не лише становою, а й національною, насамперед тому, що “виявляються в ній ідеали обох народів, цілком ворожі один одному: після інстинктів одної нації доконче треба було і привілейованого стану, між тим як інстинкти другої вимагали повної рівноправності всіх членів суспільності” [14, с.31]. Тому всю подальшу історію України Антонович розглядає через призму зіткнення не лише станових інтересів, а й національних, польських аристократичних “начал” з демократичним принципом українського суспільства.

Як бачимо, козацько-польські війни набувають у концепції Антоновича глибокого історично-національного змісту, боротьби двох національних ідей. Козаччина акумулює в собі українську демократичну ідею, але в ній була одна хиба, що й спричинила в кінцевому результаті невдачу. Козацькі рухи ставлять перед собою за мету збереження прав вузько станових, ігноруючи права стану кріпацького, і не рахуються з усією масою українського народу. Через це козацька реакція не має повного успіху. Лише коли козацтво вдається до останнього в боротьбі заходу, кличе до зброї селянські маси, воно досягає перемоги. Але ця подія, що сталася в результаті народного селянського повстання, не привела козацтво та його провід до усвідомлення народних ідеалів. Козацька старшина, після перемоги, йде знову до мети вузькостанової, прагне реанімувати шляхетство із свого середовища. Народ інстинктивно відчув і зрозумів ці тенденції, і здавалося, що вже виграна національна справа потерпіла повне фіаско [20, с.89].

Моменту козацької боротьби, коли відбувся союз козацтва з народними

масами – Хмельниччини, Антонович не присвятив якоїсь широкої студії. Він торкається її принагідно, у контексті оцінки діяльності Богдана Хмельницького. Те, що Хмельницький не був пройнятий народними ідеалами, не мав у собі свідомості боротися за національно-українську провідну ідею, Антонович інтерпретував однозначно: “Хмельницкий, – не понимая другого общественного устройства, как то, среди которого он вырос, и которое исключительно было ему знакомо” [14, с.72]. Більше того, він навіть схиляється до думки, що “Хмельницкий не принял бы участия в восстании, если бы его не затронули лично” [14, с.68]. У заслугу козацькому вождю Антонович ставить лише вміння вірно оцінити ситуацію, вловити і скористатися народним прагненням, “формулировать эти стремления и пожелания гораздо яснее других своих современников” [26, с.124].

Антонович, хоч і визнає організаційні і воєнні таланти Хмельницького, але водночас постійно підкреслює, що “все эти качества могли лишь вспомоществовать успеху дела, облегчить технические его подробности, но не могли создать той непреодолимой народной силы, которая с неимоверным самопожертвованием и усилиями обеспечила желаемый для народа исход борьбы” [26, с.132]. Оскільки рівень тогочасної української суспільної свідомості містився в площині двох дезидератів – правової і економічної рівності та вільного розумового і духовного розвитку, Хмельницький зручно скористався ними для досягнення особистої мети. Як вважає Антонович, «ці два мотиви народних побажань становили в руках Хмельницького той всесильний важіль, яким він рухав громадські маси» [26, с.143]. Але перебуваючи в залежності від культурних умов свого часу й рівня суспільного розвитку, Хмельницький не розвинув цих народних дезидератів, не створив належних правових інституцій та навіть не обійняв їх у детальній і конкретній схемі. Навіть у політичній сфері, де роль об’єктивного фактору в історії значно менша, на думку Антоновича, Хмельницький не проявив належного хисту. “За

своїм політичним розвитку, – констатує дослідник, – Хмельницький не мав широких задумів і, дійшовши до кордонів Польщі, сам не знав, що далі робити, не прагнув до відокремлення держави ” [14, с.98]. У “Бесідах” він розвиває цю тезу: “У Хмельницького не було ніякого політичного виховання. Коли йому вдалася справа, він путався і не знав, що робити далі. Рівночасно він пов’язує дипломатичні зносини у трьох – чотирьох суперечних напрямках і ніде не доводить їх до кінця”. Відсутність належного політичного такту в козацького вождя Антонович пояснює не рисами його характеру та особистими інтересами, але й вважає, що вони “служат указателем той слабой степени умственного и гражданского развития, которая, к несчастью, была достоянием всего южнорусского народа в данное время.” [26, с.145].

Загальний погляд Антоновича на Хмельниччину проливає його резюме: “Повстання, підняте Хмельницьким, – констатує історик, – спираючись на незадовільний стан в польській державі маси населення, яка не бажала потрапити в кріпосну залежність, це повстання головним чином і керувалося протестом населення проти існуючого порядку. Для успішного результату справи необхідно було, щоб народ, знищивши один порядок, зумів створити новий лад. Однак в масі достатньої підготовки для цього не було. Прагнення маси були інстинктивними, чи не склавшись в певну форму. Таким прагненням було бажання скинути із себе ярмо.

В силу такого настрою, поки йде боротьба, енергія маси так велика, що не дивлячись на силу супротивників, козаки брали гору, але скинувши з себе дворянське ярмо вони не знають, як бути далі; маса нерозвинена в політичному відношенні, коливається, не знає як влаштується і справа, на яку було витрачено стільки зусиль, програється без бою” [26, с.152].

Система уявлень Антоновича на роль особистості в історії йде виключно в позитивістському руслі, оскільки він традиційно зазначає вирішальну роль у суспільному процесі не індивідуального, а колективістського начала. Заслуги видатного історичного діяча відмічаються Антоновичем лише в мірі того,

наскільки він скористався народними прагненнями та готовністю до самопожертвування в ім'я наближення до природно обумовленого громадського ідеалу. Тому його улюблений герой української історії – Б.Хмельницький, який один з небагатьох національних діячів “мав ясний політичний ідеал”. Антонович інтерпретує діяльність Б.Хмельницького всупереч історіографічній традиції, насамперед польській, вважав, що дії козацького вождя “не зависят от личного характера и личного интереса Богдана”. Причину невдачі Хмельницького Антонович шукав не в його власних діях, а в стані розвитку тогочасного українського суспільства, яке ще не стояло “на такой степени развития, при которой путем критики и умственной работы отбрасываются выработанные историей формы быта и создаются новые лучшие”. “Хмельницкий, – продовжує історик свою думку, – был лишь один из сынов своего времени и своего общества, и мы полагаем, что невозможно ему ставить в личную вину того, что было результатом культурного неразвития массы, в главу которой судьба его выдвинула”. Завершує свої роздуми з приводу ролі козацького гетьмана сентенцією відносно ролі особистості в історичному процесі. “Мы полагаем, – пише Антонович, – что предводитель каждого народного движения есть только выразителем тех убеждений, того нравственного капитала, которым обладает масса, и шире его подготовки он ни сам пойти, ни тем более повести не может”.

Як видно на прикладі оцінки діяльності Богдана Хмельницького, історична особа в Антоновича постає як продукт колективістської свідомості, яка в свою чергу виступала за певну історичну модифікацію абстрактної людської природи і обставин часу. У кращому випадку Антонович вважав за можливість видатної особистості прискорити події, оскільки “народна маса із самої своєї природи інертна, а то тим більше, наскільки вона менш зорганізована, менше розвинена та призвичаєна до політичного життя, наскільки природні інстинкти народу перейнялися принципом

самосвідомості”. Але такий варіант розвитку подій можливий лише в тому випадку, коли людина, що стоїть на чолі народного руху, знає “всю суму бажань народу”.

Отже, у концепції історії України Антоновича роль визвольного руху під проводом Хмельницького майже повністю нівельована, зведена до похідної розвитку культури, національної і суспільної свідомості часу. Попри всі намагання дати об’єктивну оцінку подіям, Антонович вдається до суб’єктивно-однобічної інтерпретації явища, екстраполюючи своє бачення епохи на характер діяльності козацького проводу та його вождя. Підстави для скепсису Антоновича щодо ролі Хмельницького в національно-визвольному русі цілком прозорі, якщо врахувати його методологічно-нівеляційний підхід до ролі особи в історії і тій перевазі, яку він надає колективістському началу над індивідуальним. Стимулом для надмірного критицизму Антоновича очевидно послужила і надмірна пієтизація Хмельницького в тогочасній українській історіографії, вершиною якої стала знаменита монографія М.Костомарова, де козацький гетьман показаний як уособлення українського національного духу.

У концепції Володимира Антоновича козацько-польські війни XVII століття постають як епічна боротьба українського народу за право бути господарем на власній землі. Вчений переконливо довів, що поразки та перемоги в цій боротьбі залежали від ступеня єдності козацтва з іншими верствами народу. Його аналіз став основою для розуміння того, що ці війни були не просто конфліктом двох держав, а боротьбою за збереження української національної та культурної самобутності. Козацько-польське протистояння першої половини та середини XVII століття Володимир Антонович вважав центральним вузлом української історії. У своїх дослідженнях вчений прагнув відійти від вузького військово-політичного опису подій, фокусуючись натомість на глибинних соціальних та ідеологічних причинах конфліктів. Для Антоновича ці війни не були випадковими

повстаннями, а являли собою масштабне зіткнення двох принципово різних цивілізаційних моделей: польської шляхетської аристократії та українського демократичного общинного ладу.

РОЗДІЛ 5. ЕПОХА «РУЇНИ» В ІСТОРИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ

В.АНТОНОВИЧА

Період другої половини XVII століття, що увійшов в історію під назвою «Руїна», займає особливе місце в історіографічних роздумах Володимира Антоновича. Для вченого цей етап був не просто хронологічним відрізком між смертю Богдана Хмельницького та початком гетьманування Івана Мазепи, а глибокою внутрішньою трагедією українського суспільства. У своїх працях, зокрема в «Лекціях з джерелознавства» та статтях, присвячених козацтву, Антонович аналізує причини занепаду української державності крізь призму своєї народницької концепції.

Володимир Антонович одним із перших в українській науці спробував дати не лише фактичний опис подій, а й концептуальне пояснення терміну «Руїна». Для нього цей період був часом «дезорганізації суспільних сил». Вчений наголошував, що руйнація відбувалася на трьох рівнях: 1) Територіальному: розкол України на Правобережну та Лівобережну. 2) Політичному: втрата єдиного центру управління та знецінення інституту гетьманства. 3) Соціальному: гостра боротьба між козацькою верхівкою та народними масами.

Антонович вважав, що Руїна стала результатом нездатності тогочасних еліт (старшини) поєднати власні амбіції з інтересами народу, що призвело до повної втрати контролю над зовнішніми обставинами.

Як прихильник народницького напрямку, Антонович бачив головну причину Руїни у «відчуженні старшини від громади». Він доводив, що після смерті Хмельницького козацька старшина почала трансформуватися у закритий аристократичний стан, який прагнув лише закріплення своїх привілеїв. Це викликало «антистаршинську» реакцію народу (черні), що виливалося у постійні повстання та зміщення гетьманів. Антонович критикував гетьманів цього періоду (Виговського, Тетерю, Брюховецького) за

те, що вони, шукаючи підтримки то в Польщі, то в Москві, то в Туреччині, фактично торгували інтересами народу заради утримання булави.

Хоча внутрішні причини Антонович вважав первинними, він детально аналізував і зовнішньополітичну катастрофу. У його концепції Руїна — це результат зіткнення трьох великих агресорів: Речі Посполитої, Московського царства та Османської імперії на теренах України. Вчений акцентував увагу на тому, що сусіди України вміло використовували внутрішню незгоду серед козацтва. Андрусівське перемир'я 1667 року та «Вічний мир» 1686 року Антонович розцінював як акт геополітичного насильства над Україною, що закріпив її поділ. Особливо трагічно він описував долю Правобережжя, яке внаслідок постійних війн перетворилося на «пустелю», що й дало назву цілій епосі.

У галереї постатей Руїни Антонович з особливою симпатією (хоч і з часткою критики) ставився до Петра Дорошенка. Для історика Дорошенко був «останнім козаком-державником» того часу, який щиро намагався об'єднати Україну під своєю владою. Проте трагедія Дорошенка, за Антоновичем, полягала в тому, що він був змушений залучити турецько-татарську допомогу, яка остаточно відштовхнула від нього народ. Цей приклад вчений використовував для підтвердження своєї тези: будь-яка політична ідея, не підтримана свідомою волею громади, приречена на поразку.

Концепція Руїни у Антоновича була важливою для формування національної свідомості XIX століття. Він показував, що Руїна — це не провина народу, а провина лідерів, які втратили зв'язок із народною основою. На відміну від багатьох російських істориків, які бачили в Руїні лише «безлад» і доказ «нездатності українців до самоврядування», Антонович доводив: це був період боротьби за збереження демократичних принципів общинного ладу проти наступу автократичних і шляхетських систем сусідніх держав.

У руслі своєї концепції боротьби провідних начал Антонович розглядає і період так званої “Руїни” в українській історії, перемістивши лише її спектр з

національної сфери в соціальну. Саме в цей час брак громадської свідомості українського населення проявив себе в повній мірі, оскільки після смерті Хмельницького воно розпадається на дві групи людей, не однакових за своїми прагненнями і рівнем культури. “ З одного боку, - пише Антонович, - група старшин, прагнула придумати якісь форми для пристрою краю, з іншого - народна маса з прагненням до свободи, на базі певних ідеалів” [20, с.118].

Всі спроби першої групи, яка відрізняється від решти народу певною освітою, хоч і не достатньою, зводиться до бажання “ виділити з південноруського народу своє дворянство за зразком польського, але народна маса протестує проти цього, - раз позбувшись гніту дворянства, народ вже не хоче потрапляти під гніт нового, хоча і свого місцевого дворянства” [20, с.131].

При цьому народна маса, не будучи в змозі “ виробити своїх певних ідеалів, нового пристрою, проте відчуває, що прагнення старшини йдуть врозріз з її інтересами і тому вона намагається протидіяти цим прагненням. Внаслідок цього і починається внутрішня боротьба двох протилежних течій: народної маси і виокремленого з-поміж старшини дворянства. У цій боротьбі і полягають причини чвар, що послідували за смертю Хмельницького ...” [20, с.132].

Серед соціального протистояння українських верств населення Антонович спостерігає дуже неприємну рису, а саме “ніхто не виявляє того принципу, в ім'я якого він бореться, а кожний веде лиш боротьбу з окремими одиницями” [2, с. 37]. Причину такої поведінки в українському тогочасному суспільстві Антонович, як і за часів Хмельницького, пояснює недостатнім запасом культури та браком політичного досвіду і громадської свідомості. “Так завжди буває, – вважає історик, – в малорозвинених громадах: замість боротьби за принципи, ведеться боротьба за особисті інтереси. Як наслідок малого розвою народу являється те, що все у нього йде як попало, причому егоїстичні потяги мають перевагу над громадським ділом” [2, с.47]. Спроба

окремих українських діячів стати на демократичний ґрунт і, спираючись на народний інстинкт, створити нові суспільні форми життя не привела до позитивних результатів, оскільки недостатня громадська підготовка не дала тим діячам навіть змоги як слід сформулювати свої прагнення. Ці діячі мусять, як Мартин Пушкар та Іван Попович, впасти в нерівній боротьбі, або приневолені стати демагогами, як Брюховецький, чи, нарешті, після неймовірних зусиль мусять визнати свої стремління, як Петро Дорошенко, не здійсненими. Внаслідок такого стану “народонаселение не было в состоянии собственными силами ни избавиться от польского господства, ни устроить свой внутренний быт и выработать согласные с ожиданиями своего народа юридические и общественные отношения” [5, с.18].

Концептуальні засади сприйняття Антоновичем української історії відбилися також на дослідженнях останнього періоду козацької історії. В одному з найбільш ретельно опрацьованих творів “Останні часи козацтва на Правій стороні Дніпра”, який М.Драгоманов кваліфікував як “видатне явище в історичній літературі” [20, с.129], Антонович спостерігає процес поновлення вічової традиції на терені Правобережної України. Через призму народних прагнень оцінює історик і діяльність одного з найбільш послідовних репрезентантів української демократичної стихії Семена Палія, як останнього представника “давно зародженної і усвідомленої народом політичної і суспільної мети ... прагнув до неї енергійніше і більш щиро, ніж всі інші козацькі ватажки” [20, с. 118].

Глибоке розуміння змісту епохи, аналітичний підхід дослідника до оцінки джерел дав йому можливість відтворити яскраву, але неоднозначну та складну картину визвольного руху в Правобережній Україні, де переплітались етнополітичні та національні мотиви, дія козацьких полків і масовий селянський рух.

Історик переважно Правобережної України, Антонович практично не залишив суттєвих студій з історії Гетьманщини. В основних положеннях

відносно характеру цього явища в українському історичному процесі він наближається до поглядів О.Лазаревського, який піддав сумніву уявлення романтичної історіографії про соціальну гармонію в краї після звільнення його з польської зверхності. У працях, де зачіпається дана проблема, Антонович констатує загальну оцінку, без ґрунтового аналізу, те ж саме, що зустрічаємо і в студіях Лазаревського. Соціальні взаємини, що витворились на Лівобережжі, куди після Руїни розпочалося масове переселення, були далекі від ідеальних. Лівобережна старшина, “цілком забувши і про автономні інтереси рідного краю, і про демократичні бажання народу, дбала тільки про свої власні інтереси” [26, с.136]. Згідно Антоновичу, то були часи найбільшої деморалізації серед українських заможних верств населення, коли вони виробляли із себе привілейований дворянський стан: “Кожний загарбував землю, де і скільки можна було, і грабував народ усякими правдами і неправдами” [26, с.143]. Ці відносини, – розвиває історик свою улюблену ідею про залежність громадянського устрою від рівня культури народу, – наочно демонструють ту низьку ступінь суспільного розвитку, на якій знаходилась Україна наприкінці XVII – початку XVIII століття. Брак політичного досвіду особливо негативно позначився на внутрішній історії Гетьманщини. “Коли поглянемо на цей внутрішній уклад, – пише Антонович, – ми побачимо, що на ньому найбільш відбивається брак культури. У культурній державі закон ясно визначає, до кого належить верховна влада; у козаків не було це обмірковано докладно” [26, с.145].

Спроба Івана Мазепи, провідника дворянських прагнень, консолідувати козацьку старшину і спертися на неї в реалізації певної політичної програми зазнала невдачі, оскільки він “не зважав на демократичні ідеали народної маси, не дбав про прихильність її...” [14, с.78]. Віддаючи належне “природному таланту” Мазепи і вважаючи його за “єдиного з-поміж діячів XVII століття справжнім політиком”, Антонович все-таки приходить до висновку про помилковість його соціально-політичної програми – “витворити українську

цивілізовану аристократію” і при її допомозі досягнути автономію України [14, с.75]. Готуючи собі такі сили, Мазепа тим самим наразив себе на народну реакцію, оскільки аристократичні ідеали, властиві польському суспільству, де Мазепа здобув свій політичний вишкіл, ніколи не співпадали з українським демократичним уподобанням. Загальна оцінка Антоновичем діяльності Мазепи зводиться до наступного резюме: “Мазепа представляет собою оригинальный тип, непохожий по своим политическим стремлениям на лиц, окружающих его; в нем нет той страсти к обогащению, которую, например, мы видим у Самойловича; это человек совершенно иных стремлений. Он напоминает собою тип, господствовавший на правой стороне Днепра, с стремлениями шляхетско-польскими. Он идет к своей цели довольно рационально, но недостаток его тот, что он добивается нормы невозможной: он ухватился за образец устройства, какое он видел в Польше, и думал, что оно возможно в Украине. Но идеал этот недостаточен и поэтому он должен прибегнуть к фантастическому союзу со Швецией” [14, с.79]. Безсилий зрозуміти народні прагнення, Мазепа волів шукати причини конфлікту між панами і селянством у малій цивілізованості народної маси і тому всілякими засобами боровся проти антишляхетських виступів. Звідси випливає той фатальний конфлікт, що стався у Мазепи з народом. Цей конфлікт виразно засвідчує його боротьба з Палієм і Паліївщиною [14, с.76].

Таким чином, період другої половини XVII століття, що увійшов в історію під назвою «Руїна», займає особливе місце в історіографічних роздумах Володимира Антоновича. Для вченого цей етап був не просто хронологічним відрізком між смертю Богдана Хмельницького та початком гетьманування Івана Мазепи, а глибокою внутрішньою трагедією українського суспільства. У своїх працях, зокрема в «Лекціях з джерелознавства» та статтях, присвячених козацтву, Антонович аналізує причини занепаду української державності крізь призму своєї народницької концепції.

У концепції Володимира Антоновича епоха «Руїни» постає як суворий історичний урок. Вчений переконливо продемонстрував, що роз'єднаність суспільства, нехтування соціальною справедливістю та ставка на іноземну допомогу неминуче ведуть до національної катастрофи. Аналіз Руїни у працях Антоновича став фундаментом для подальшого вивчення цього періоду в українській історіографії, зокрема у працях його учня Михайла Грушевського, та зберіг свою актуальність як пересторога для майбутніх поколінь державотворців.

РОЗДІЛ 6. КОЗАЦЬКІ ТА ГАЙДАМАЦЬКІ РУХИ XVIII СТ. В ІСТРИЧНИХ ПРАЦЯХ В.АНТОНОВИЧА

Постать Володимира Антоновича займає центральне місце в українській історіографії гайдамацького руху. Як засновник «Київської школи» істориків та лідер громадівського руху, він здійснив справжній переворот у вивченні гайдамацької історії. Його праця «Дослідження про гайдамацтво за актами 1700–1768 рр.», що стала вступною статтею до відповідного тому «Архіву Південно-Західної Росії» (1876), досі вважається фундаментальною для розуміння соціальних конфліктів на Правобережжі у XVIII столітті. До появи робіт Антоновича історія гайдамаччини базувалася переважно на мемуарах польської шляхти або народних переказах, що призводило до крайньої суб'єктивності: польська сторона трактувала гайдамаків як «зброд розбійників», а народна традиція – виключно як героїв-месників. Антонович першим застосував критико-аналітичний метод, опрацювавши величезний масив актових матеріалів гродських та земських судів. Він перевів дискусію з емоційної площини у наукову, довівши, що гайдамацтво було закономірним соціальним явищем, породженим конкретними історичними обставинами: релігійним тиском, посиленням кріпацтва та ліквідацією козацького устрою на Правобережжі. Вчений відкидав погляд на гайдамацтво як на звичайне кримінальне явище. За Антоновичем, гайдамацький рух був специфічною формою народного протесту, що мав три головні складові: 1) Соціальну – боротьба селянства проти посилення феодальної експлуатації після повернення польської адміністрації на Правобережжя. 2) Релігійну: опір насильницькому впровадженню церковної унії та захист православної віри. 3) Національно-козацьку: прагнення відновити козацькі права та ідеали вільної громади. Антонович аргументував, що гайдамаки були «спадкоємцями» козацтва. Оскільки офіційне козацтво на правобережних землях було знищене польською владою на початку XVIII ст., народна енергія трансформувалася у партизанські форми боротьби. Історик виділяв кілька етапів розвитку руху –

від дрібних виступів до масштабних повстань. Кульмінацією він вважав Коліївщину 1768 року. В оцінці цього повстання Антонович виявив глибокий гуманізм та аналітичність. Він не виправдовував жорстокість сторін, але пояснював її «логікою відчаю» пригнобленого народу. Важливим аспектом його концепції була роль Запорозької Січі. Антонович доводив, що хоча Січ офіційно могла не підтримувати виступи, вона залишалася головним джерелом ідеології, кадрів та моральної підтримки для повстанців. Гайдамаки, у розумінні вченого, – це ті ж козаки, але такі, що діють поза офіційними структурами. Світогляд Антоновича базувався на вірі у творчу силу народу (громади). Тому він вважав, що гайдамацтво було виявом волі народу до самостійного життя. Історик наголошував, що гайдамаки ніколи не мали підтримки від іноземних урядів чи вищих станів — це був суто низовий, демократичний рух. Навіть сумнозвісна роль Російської імперії у придушенні Коліївщини розглядалася ним як зрада сподівань українського народу, який наївно вірив у допомогу одновірної держави.

У розладі між народними ідеалами та прагненням провідників політичного життя проходить подальший процес української історії. Останнім акордом неусвідомленого інстинкту і нездекларованого потягу до демократичних форм суспільного життя в концепції національної історії Антоновича стала гайдамаччина. “Вследствие неясности принципов, – стверджує він, – характер народной реакции принимает черты более отрицательные, чем положительные, стремится более к ниспровержению существующего, чем к постановке на его место нового лучшего” [12, с.43]. Така концепція в гайдамацькому русі на початковому етапі, коли він ще не приймає виразний характер національної справи, мотивується істориком у контексті стану тогочасного суспільного життя Жечі Посполитої. “Трудно, – констатує Антонович, – действительно было ожидать гражданского образа действий, основанного исключительно на ясно сознанных нравственных и политических принципах, на бескорыстии и самопожертвовании от

подавленной, пребывающей в невежестве, угнетаемой и оскорбляемой крестьянской массы в том государстве, где просвещавшееся и господствовавшее сословие лишено было понимания всех названных мотивов, как в публичной, так и в частной жизни...” [12, с.65]. Лише на заключному етапі повстання Антонович вбачає окремі компоненти національної мотивації. Зокрема у взаєминах гайдамаччини і запорізького козацтва він прагне показати їх органічну єдність, підкреслюючи політику останнього кошового Запорізької Січі Калнишевського як спробу скористатися коліївщиною для створення на Правобережній Україні демократичної “цілком осібної держави” [12, с.78].

Дуалістичний підхід Антоновича до проблеми гайдамацького руху, з одного боку, і широка джерельна аргументація, з іншого, забезпечили наукову стійкість узагальнень дослідника на природу та характер народного протесту і визначили подальшу розробку теми в тогочасній українській історіографії. Тому не випадково, що навіть такий принциповий аналітик і критик творчості народницького табору, як С.Томашівський, вважав студії Антоновича з проблем гайдамаччини найкращими працями з усього його наукового доробку.

Володимир Антонович здійснив деміфологізацію гайдамацького руху. Замість образу «розбійника» він вивів на історичну арену «селянина-борця», який зі зброєю в руках захищав свою гідність, віру та козацькі традиції. Його праці стали основою для подальших досліджень М. Грушевського та інших істориків ХХ століття, закріпивши за гайдамаччиною статус важливого етапу українського державотворення та національно-визвольних змагань. Постать Володимира Антоновича займає центральне місце в українській історіографії гайдамацького руху. Як засновник «Київської школи» істориків та лідер громадівського руху, він здійснив справжній переворот у вивченні гайдамацької історії. Його праця «Дослідження про гайдамацтво за актами 1700–1768 рр.», що стала вступною статтею до відповідного тому «Архіву

Південно-Західної Росії» (1876), досі вважається фундаментальною для розуміння соціальних конфліктів на Правобережжі у XVIII столітті. До появи робіт Антоновича історія гайдамаччини базувалася переважно на мемуарах польської шляхти або народних переказах, що призводило до крайньої суб'єктивності: польська сторона трактувала гайдамаків як «зброд розбійників», а народна традиція – виключно як героїв-месників. Антонович першим застосував критико-аналітичний метод, опрацювавши величезний масив актових матеріалів гродських та земських судів. Він перевів дискусію з емоційної площини у наукову, довівши, що гайдамацтво було закономірним соціальним явищем, породженим конкретними історичними обставинами: релігійним тиском, посиленням кріпацтва та ліквідацією козацького устрою на Правобережжі. Вчений відкидав погляд на гайдамацтво як на звичайне кримінальне явище. За Антоновичем, гайдамацький рух був специфічною формою народного протесту, що мав три головні складові: 1) Соціальну – боротьба селянства проти посилення феодальної експлуатації після повернення польської адміністрації на Правобережжя. 2) Релігійну: опір насильницькому впровадженню церковної унії та захист православної віри. 3) Національно-козацьку: прагнення відновити козацькі права та ідеали вільної громади. Антонович аргументував, що гайдамаки були «спадкоємцями» козацтва. Оскільки офіційне козацтво на правобережних землях було знищене польською владою на початку XVIII ст., народна енергія трансформувалася у партизанські форми боротьби. Історик виділяв кілька етапів розвитку руху – від дрібних виступів до масштабних повстань. Кульмінацією він вважав Коліївщину 1768 року. В оцінці цього повстання Антонович виявив глибокий гуманізм та аналітичність. Він не виправдовував жорстокість сторін, але пояснював її «логікою відчаю» пригнобленого народу. Важливим аспектом його концепції була роль Запорозької Січі. Антонович доводив, що хоча Січ офіційно могла не підтримувати виступи, вона залишалася головним джерелом ідеології, кадрів та моральної підтримки для повстанців. Гайдамаки,

у розумінні вченого, – це ті ж козаки, але такі, що діють поза офіційними структурами. Світогляд Антоновича базувався на вірі у творчу силу народу (громади). Тому він вважав, що гайдамацтво було виявом волі народу до самостійного життя. Історик наголошував, що гайдамаки ніколи не мали підтримки від іноземних урядів чи вищих станів — це був суто низовий, демократичний рух. Навіть сумнозвісна роль Російської імперії у придушенні Коліївщини розглядалася ним як зрада сподівань українського народу, який наївно вірив у допомогу одновірної держави.

XVIII століття в історії України Володимир Антонович розглядав як трагічний та водночас завершальний етап існування козацького стану. У своїй науковій спадщині вчений приділяв значну увагу трансформації козацтва від потужної політичної сили часів Хмельниччини до поступового занепаду та ліквідації автономних інституцій Російською імперією. Для Антоновича XVIII століття – це час випробування козацької ідеї на життєздатність в умовах централізованої абсолютної монархії. Одним із ключових аспектів концепції Антоновича є аналіз внутрішньої еволюції козацького стану. Вчений, як представник народницького напрямку, критично оцінював діяльність козацької старшини XVIII ст. Він доводив, що протягом цього століття відбувався процес відчуження верхівки козацтва від рядової маси («черні»). На думку Антоновича, прагнення старшини зрівнятися у правах із російським дворянством призвело до того, що вона почала нехтувати національними інтересами заради станових привілеїв. Вчений акцентував на тому, що цей внутрішній розкол став однією з головних причин падіння Гетьманщини, оскільки народ перестав бачити в козацькій владі захисника своїх інтересів.

Антонович детально досліджував процес поступової ліквідації залишків української автономії. Він розглядав діяльність гетьманів XVIII ст. – від Івана Скоропадського до Кирило Розумовського – крізь призму їхньої здатності протистояти імперському тиску. Особливу увагу вчений приділяв реформам, що проводилися в Гетьманщині, зазначаючи, що попри зовнішній блиск і

спроби модернізації (особливо за Розумовського), фундамент козацького устрою – виборність та демократизм – невпинно руйнувався. Антонович підкреслював, що Російська імперія діяла системно, використовуючи внутрішні суперечності в українському суспільстві для остаточного скасування гетьманства у 1764 році.

У поглядах Антоновича на козацтво XVIII ст. особливе місце посідає Нова (Підпільненська) Січ. На відміну від Лівобережної України, де козацтво бюрократизувалося, Запорозжя в очах вченого залишалося носієм первісного «громадського начала». Історик доводив, що Січ у XVIII ст. була не просто військовою організацією, а специфічною соціальною республікою. Він високо оцінював господарську діяльність запорожців (розвиток зимівників), бачачи в цьому потенціал для нового типу українського колоніста. Ліквідацію Січі у 1775 році Антонович трактував не як військову необхідність, а як свідоме знищення політичного осередку, що був альтернативою самодержавному ладу.

Оскільки офіційне козацтво на Правобережжі було ліквідоване польським сеймом на початку століття (1712 р.), Антонович аналізував цей регіон крізь призму «нелегального» козакування. Він вважав гайдамаччину прямою спадкоємицею козацької традиції. Для вченого гайдамака XVIII ст. — це той самий козак, який відмовився коритися обставинам і продовжував боротьбу за віру та волю. У своїй концепції він об'єднував долі лівобережного, запорозького та правобережного козацтва у єдиний процес боротьби українського народу за право на своє історичне існування.

Фінальним етапом аналізу XVIII століття у працях Антоновича є питання про те, що залишилося після ліквідації козацького стану. Вчений робить оптимістичний для українського відродження висновок: хоча козацтво як стан було знищене (частина стала дворянами, частина — селянами), козацький дух і традиції демократизму збереглися в народній пам'яті. Він стверджував, що саме козацька доба XVIII ст. заклала підвалини для нової

української інтелігенції XIX ст. Вчені, поети та громадські діячі, на думку Антоновича, стали духовними наступниками козацтва, перенісши боротьбу з мілітарної площини в інтелектуальну.

Таким чином, у концепції Володимира Антоновича козацтво XVIII століття постає як динамічна система, що перебувала у стані глибокої кризи, спричиненої як зовнішньою агресією імперій, так і внутрішньою соціальною деградацією верхівки. Проте вчений наголошував, що поразка козацтва як інституту не означала поразку козацької ідеї. Для нього це століття було завершенням «героїчного» періоду, який став необхідним підґрунтям для майбутнього національного відродження.

ВИСНОВКИ

Наукова творчість Володимира Антоновича становить цілий етап у розвитку національної історичної науки другої половини XIX століття. Вихідець з польського етнічно-шляхетного середовища і вихований в атмосфері польсько-українського життя, Антонович переніс громадські тенденції свого часу у свою історичну концепцію, й зумів стати провідним дослідником історії українського козацького стану. На основі соціально-політичної позиції (“хлопоманство” і республіканізм) у творчості вченого відбувся процес пізнання українства та зображення розвитку такого національного історичного феномена, як козаччина. Ідеологічні настанови, вироблені ним в процесі громадської діяльності, суттєво позначились на змісті і формах його наукових інтерпретацій козацької епохи в історії України.

Як вчений, Антонович пройшов шлях від романтика до позицій науково-прагматичного осмислення історичного процесу. Під впливом народницьких симпатій і українофільських захоплень він сприйняв думки про козаччину як втілення «провідних ідей» українського народу. Він розглядав її як форму трансформації давньоукраїнського громадського устрою в нових соціально-політичних реаліях.

Головним моментом наукової діяльності вченого було прагнення виділити провідну ідейну лінію в українському історичному процесі, навколо якої можна було приступити до створення концепції національної історії. Стверджуючи положення про демократизм української нації, Антонович прагне показати козаччину саме як втілення цих громадсько-демократичних засад українського народу.

Як представник народницького підходу при визначенні характеру української історії, Антонович намагався довести, що політична пасивність та байдужість більшості українського народу до державного життя пояснюється її нахилом до громадської самоорганізації, оскільки провідною ідеєю українців є принцип “широкого демократизму”. Ця провідна ідея давалася

взнаки.

Найважливішими здобутками Антоновича у сфері розробки національної історії є постановка проблеми соціальної історії. Він відзначив корінний переворот в суспільних стосунках, внесених польським правом в українське життя. Саме звідси вчений виводив соціальні поєднання виникнення козацького стану. Він стверджував про тісне спадкоємництво форм і основ староруського життя в пізнішому українському житті козацької епохи. Антонович акцентує всю свою увагу на розбудові громадських засад українським козацтвом, в яких вбачає основу розуміння змісту національної історії історії.

В існуванні козацтва Антонович вбачав найважливіший доказ домінування громадського “начала” в історії українського народу, організаційні витoki якого він виводив з давньоруської стихії. Осмислення істориком козацтва не лише як специфічного, але й зв’язуючого явища, місток між староруським життям і новим українським, засвідчували тяглість у соціально-політичній еволюції українського народу.

Антонович залишив після себе декілька вузькоспеціалізованих та узагальнюючих праць з історії українського козацтва. Його історична концепція, скріплена общинною теорією та ідеєю національного демократизму, стала тією основою, яка стала фундаментом для дослідження усього розмаїття індивідуальних та громадських явищ козацької епохи в історії України. Народні ідеали, прояви яких він спостерігав у козацькому устрої, служили для нього як об’єктом наукового дослідження абстракцією, так і об’єктом ідейного возвеличення. Саме Антонович є творцем демократично-народницької і національно-української концепції козацької епохи в історії України. Ця концепція має яскраво виражений антидержавницький характер, оскільки вчений шукає об’єкт національної історії в українських народних масах (козаках, гайдамаках, міщанах), в їх стихійних, малосвідомих поривах боротьби із становими привілеями,

бюрократизмом і централізмом. У центрі історичного процесу цієї епохи для вченого стояв український народ як історична цілісність. Саме тому національно-демократична концепція історії козацтва Антоновича не лише увібрала кращі здобутки тогочасної української історіографії, але є свідченням стану тогочасної національно-політичної ідеології.

На підставі здійсненого нами аналізу ми можемо стверджувати про Володимира Антоновича як одного із найбільш фундаментальних дослідників історії українського козацтва в українській історіографії XIX століття. Тези й концептуальні положення цього вченого стали основоположними у подальших дослідженнях наукових проблем, що стосуються козацької тематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1. Антонович В. Б. Моя исповедь // Основа. 1862. № 1. С. 83–96.
2. Антонович М. Очерк отношений польского государства к православию и православной церкви. (Второе издание). Вильно, 1867. 56 с.
3. Антонович В. Б. Акты о городах (1432–1792) Передмова // АЮЗР. К., 1869. Ч. V. Т. 1. С. 1–94.
4. Антонович В. Б. Акты о казаках (1500–1648). Предисловие “Содержание актов о казаках (1500–1648) // Архив Юго-Западной России. К., 1863. Ч. III. Т. 1. С. 1–120.
5. Антонович В. Б. Акты о казаках (1679–1716). Предисловие “Содержание актов о казаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив Юго-Западной России. К., 1868. Ч. III. Кн. 2. С. 1–197.
6. Антонович В. Б. Сборник летописей, относящихся к истории Юго-Западной России. К., 1888. 322 с.
7. Антонович В. Б. Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 г. // АЮЗР. Ч. III. Кн. 5. С. 1–99.
8. Антонович В. Б. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Предисловие “Содержание актов об околичной шляхте” // Архив Юго-Западной России. К., 1867. Ч. IV. Т. 1. С. 162.
9. Антонович В. Б. Вопросы по истории и археологии Южной Руси, обсуждавшиеся на III Археологическом съезде // КС. 1899. Кн. 8. С. 3–7.
10. Антонович В. Б. Воспроизведение исторических событий в поэзии Шевченко // ЧИОНЛ. 1888. Кн. 2. С. 168–169.
11. Антонович В. Б. Додаток до мемуарів. Твори. Т. 1. К., 1932. С. 66–92.
12. Антонович В. Б. Исследование о гайдамачестве по актам 1700–1768 гг. // Архив Юго-Западной России. К., 1876. Ч. III. Т. 3. С. 1–128.

13. Антонович В. Б. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700–1798 гг. // Архив Юго-Западной России. К., 1870. Ч. IV. Т. 2. С. 1–64.
14. Антонович В. Б. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. К., 1990. 81 с. Репринтне видання.
15. Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства 1880–1881 рр. (Упор. О. Василюк). К.: Либідь, 1995. 108 с.
16. Антонович В. Б. Лекції з джерелознавства. Редактор Микола Ковальський. Острог; Нью-Йорк, 2003. 381 с.
17. Антонович В. Б. Мемуары, касающиеся истории Юга России // КС. 1889. Кн. 5–11.
18. Антонович В. Б. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. (XVI ст.). К., 1890. 190 с.
19. Антонович В. Б. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. II. К., 1896. 438 с.
20. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. К., 1885. Т. 1. 135 с.
21. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори В. Б. Антоновича. К.: Либідь, 1995. 814 с.
22. Антонович В. Б. Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XV столетии // КС. 1896. Кн. 10. С. 1–19.
23. Антонович В. Б. Несколько слов г. Корзону // КС. 1893. Кн. 1. С. 161–166.
24. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России по актам (1650–1798). К., 1871. С. 1–99.
25. Антонович В. Б. Перша лекція в Київському університеті. Вступна лекція до курсу історія // КС. 1992. № 3. С. 65–69 (Публікація О. Кияна).
26. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. К.: Дніпро, 1991. 238 с.

27. Антонович В. Б. Рец. на книгу: Бущинский П. О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882 // КС. 1883. Кн. 2. С. 417–428.
28. Антонович В. Б. Твори. Повне видання. Т. 1. К., 1932. С. 1–310.
29. Антонович В. Б., Драгоманов М. П. Исторические песни малорусского народа. К., 1874. Т. 1. 336 с.; Т. II. К., 1875. 166 с.
30. Матеріали до біографії В. Б. Антоновича. К., 1929. 212 с.

II. ЛІТЕРАТУРА

31. Брайчевський М. Ю. Європеець рідної історії // Україна. 1989. Жовтень. С. 8–9; листопад. С. 15.
32. Бутич І. Козацтво у працях Володимира Антоновича // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. К., 1996. С. 117–131.
33. Василюк О. Д. Антонович як археограф: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.09 / Інститут української археографії та джерелознавства. К., 1999. 17 с.
34. Ващенко В. В. Лекції з історії української історичної науки др. Пол. XIX ст. – поч. XX ст. (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський). Дніпропетровськ: Вид. ДДУ, 1998. 140 с.
35. Ващенко В. В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця XIX – поч. XX ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровський держ. у-т. Дніпропетровськ, 1998. 17 с.
36. Винар Л. До 150-ти ліття з року народження Володимира Антоновича // УІ. 1984. 1–4 (81–84). С. 187–190.
37. Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна. 1928. Кн. 5. С. 17–32.
38. Гирич І. Б. Концептуальні проблеми історії України. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. 224 с.

- 39.Гирич І. Володимир Антонович – автор концепту нової України // Дивослово. 2008. Березень. Ч. 3 (612). С. 59-62. URL: <http://www.i-hyrych.name/History/Antonovych.html>
- 40.Гирич І. Антонович – будівничий філософських засад нової України // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. К.: Вид. КНУ, 1996. С. 28–35.
- 41.Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. К.: Вид. КНУ, 1994. С. 133–160.
- 42.Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування. К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1961. 415 с.
- 43.Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. Прага, 1942. 168 с.
- 44.Дорошенко Д. Огляд української історіографії. К.: Українознавство, 1996. 257 с.
- 45.Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у ХІХ – на початку ХХ ст. та її досягнення. К.: Либідь, 1993. 212 с.
- 46.Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. К.: Наукова думка, 1970. 80 с.
- 47.Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921 рр.: Нарис історії і діяльності. К.: Наукова думка, 1993. 186 с.
- 48.Журба О. І. Роль М. Д. Іванішева у формування археографічних поглядів В. Б. Антоновича // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. К., 1996. С. 82–85.
- 49.Журба О. І. Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.: Автореф. дис. доктора іст. наук: 07.00.06. ДНУ. Дніпропетровськ, 2004. 39 с.
- 50.Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. К.: Генеза, 2004. 496 с.

51. Кіян О. І. Володимир Антонович як історик й основоположник Київської історичної школи в українській історіографії другої половини XIX – поч. XX ст.: Автореф. дис. докт. іст. наук: 07.00.06. К., 1999. 37 с.
52. Кіян О. Життєвий та творчий шлях В.Б.Антоновича // Укр. істор. журнал. 1991. № 2. С. 64–76.
53. Колесник В. Наукова спадщина В. Б. Антоновича в оцінці М.С. Грушевського // Київська старовина. 1995. № 3. С. 78–83.
54. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К.: Генеза, 2000. 256 с.
55. Колесников К. М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX – XX століть: Автореф. дис. канд. іст. наук. Дніпропетровський ун-т, 1999. 18 с.
56. Короткий В. Взаємини М.Максимовича та В.Антоновича (До питання тяглості української історіографічної традиції) // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2005. Вип. 16. С. 80–125.
57. Кордуба М. Володимир Антонович // Літературно-науковий вісник. 1928. Кн. 6. С. 156–167.
58. Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною // Україна. 1928. Кн. 5. С. 33–78.
59. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 520 с.
60. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 400 с.
61. Мельник Л. Г. Антонович про проблему державності в українській історії (в інтерпретації істориків XX ст.) // Академія пам'яті професора В. Антоновича. К., 1999. С. 18–32.
62. Мельник Л. Г. Історіософські та методологічні засади наукової творчості Володимира Антоновича // Історична наука на порозі XXI ст.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Харків, 1995. С. 325–331.

63. Михальченко С. Київська школа в Російській історіографії (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский та їх учні). К., 1997. 228 с.
64. Михальченко С. Київська школа: нариси про істориків. К., 1994. 97 с.
65. Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Студії з історії України. Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. С. 201–218.
66. Пріцак О. Володимир Антонович як історіософ // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. К., 1996. С. 9–16.
67. Ричка В. М., Смолій В. А. В. Б. Антонович як історик українського козацтва // УІЖ. 1990. № 9. С. 109–116.
68. Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років ХІХ століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. 240 с.
69. Ситник О. Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика // УІ. 1991–1992. №№ 3–4/1–4. С. 169–178.
70. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: УЗ тт. Т.1. К: Заповіт, 1997. 448 с.
71. Сосновська М. С. Філософсько-світоглядні засади творчості Володимира Антоновича: Автореферат дис. канд. філос. наук: 09.00.11. К., 2001. 19 с.
72. Сохань П. Археографічна діяльність В. Б. Антоновича в контексті національного суспільно-політичного життя України // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. К., 1996. С. 17–27.
73. Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки // Літературно-науковий вісник. 1906. Т. XXXIII. Кн. 1. С. 38–56; Кн. 2. С. 261–280; Кн. III. С. 458–485.
74. Ульяновський В. “Ранній” Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. 1999. № 1. С. 117–145; № 2. С. 121–153.

75. Ульяновський В. Невідома перша історична праця В. Б. Антоновича // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. К., 1996. С. 72–81.
76. Ульяновський В. Релігійні переконання та історико-церковні розправи проф. Антоновича (попередні нотатки) // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. К., 1994. С. 33–69.
77. Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. К.: ТОВ Міжнародна фінансова агенція, 1997. 218 с.
78. Харченко В. Ю. Громадсько-політична діяльність Володимира Антоновича: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. КНУ, 2000. 17 с.